

УДК 343.979

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.35>**Сергій Саблук,**

докт. юрид. наук,

провідний науковий співробітник

Науково-дослідного інституту публічного права

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр.

У статті наголошено, що необхідність проведення в УСРР кодифікації законодавства, крім іншого, зумовлювалася потребою узагальнення досвіду його становлення в попередній період і, відповідно, систематизацією правових норм з метою ліквідації виявлених у законодавстві окремих суперечностей та прогалин. Визначено, що контроль за злочинністю в Україні впродовж 1920-х років пов'язувався з насадженням на завойованих українських територіях правотворчої та правозастосувальної практики Російської Федерації. Радянська правова система в Україні ґрунтувалася на вироблених більшовиками ідеологемах, які лягли в основу відповідних законопроектів. На їхній зміст суттєво впливало масштабне застосування насильства стосовно політичних опонентів, що мало місце у внутрішніх російських губерніях, насамперед перетворившись на запекле громадянське протистояння. З'ясовано, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в сегменті приписів, що містилися в Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах 1922 р., свідчить не лише про появу можливостей ухвалення неправосудних вироків, а й про створення привабливої для широкого суспільного загалу, а, насправді, ілюзорної картини протидії злочинності. Окреслено, що особливістю кримінально-правового контролю в Україні в перші роки функціонування радянської влади було те, що особи, групи осіб, що існували як організовані злочинні угруповання, подіялися більшовицьким режимом, в особі їхніх правоохоронних органів, на «політичний» і «кримінальний бандитизм». Де-факто, особи чи групи осіб, котрі виступали за відновлення статусу своєї державності проти радянських окупаційних сил, зазнавали позасудових і судових репресій ще жорстокіших, ніж відвертий криміногенний елемент. Зроблено висновок, що контроль за злочинністю в Україні протягом 1920-х рр. визначався змінами законодавства, зумовленими переходом від ухвалення судових рішень на основі так званої революційної правосвідомості до судочинства за принципом революційної законності і пов'язувався з формуванням та розвитком радянського праворозуміння, на яке чинили вплив події Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: злочинність, контроль, правоохоронні органи, трибунали, державний механізм.

Постановка проблеми. У правовій площині новоствореної радянської держави під назвою «Українська СРР» з'явилася прогалина, яку необхідно було заповнити шляхом уніфікації законодавства радянських Росії і України, адже з 1919 р. вони помітно дрейфували до об'єднання, а в грудні 1922 р. стали двома з чотирьох суб'єктів нового федеративного державного утворення – Союзу Радянських Соціалістичних Республік. За кілька років до цього оформлений економічний союз між Росією і Україною безпосередньо спонукав до проведення першої хвилі кодифікаційних робіт в УСРР. Вона була спричинена насамперед об'єктивною потребою унормувати правові форми нових суспільних

відносин, для яких базовими були товарно-грошові відносини і вільна торгівля. В історичній літературі цей період став називатися новою економічною політикою (НЕП). Необхідність проведення в УСРР кодифікації законодавства, крім іншого, зумовлювалася потребою узагальнення досвіду його становлення в попередній період і, відповідно, систематизацією правових норм з метою ліквідації виявлених у законодавстві окремих суперечностей та прогалин.

Історико-правовий аспект наукової проблеми відображено в працях І.Г. Біласа, І.Й. Бойка, В.А. Довбні, П.П. Захарченка, О.М. Калюка, В.Б. Кузьменка, О.В. Кузьминця, О.І. Неліна, В.М. Нікольського,

В.Т. Окіпнюка, С.Д. Сворака, І.Б. Усенка, А.С. Шевченка, О.Н. Ярмиша, М.М. Яцишина та ін. Однак особливості організації кримінально-правового контролю за злочинністю в контексті реформування правоохоронних органів першої половини 1920-х рр. залишилися поза їхньою увагою.

Метою статті є дослідження особливостей організації кримінально-правового контролю за злочинністю в контексті реформування правоохоронних органів першої половини 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Роботи з упорядкування законодавства розпочалися наприкінці 1921 р. Буквально за кілька років було створено низку галузевих кодексів, що до кінця 1920-х років символізували завершення систематизації радянського законодавства. У 1922 р., окрім Положення про судоустрій, Цивільного та Земельного кодексів, Кодексу законів про працю і Кодексу законів про народну освіту, були ухвалені Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси, що стали основою протидії злочинності в Україні загалом і кримінально-правового контролю зокрема.

Контроль за злочинністю в Україні впродовж 1920-х років пов'язувався з насадженням на завойованих українських територіях правотворчої та правозастосувальної практики Російської Федерації. Радянська правова система в Україні ґрунтувалася на вироблених більшовиками ідеологемах, які лягли в основу відповідних законопроектів. На їхній зміст суттєво впливало масштабне застосування насильства стосовно політичних опонентів, що мало місце у внутрішніх російських губерніях, насамперед перетворившись на запекле громадянське протистояння.

Абсолютно не прийнятним з погляду міжнародного гуманітарного права є інститут відповідачів, який в Україні набув широкого розповсюдження завдяки практиці російсько-більшовицьких окупаційних сил. Відповідно до Гаазької конвенції 1907 р., під яким поставила свій підпис і царська Росія, було заборонено на окупованій території карати осіб за діяння, яких вони не скоювали [1].

На початку 1920-х років назріла необхідність перегляду всього комплексу кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні. Фактично зміни у сфері кримінально-правового контролю за злочинністю протягом 1920-х років були зумовлені неможливістю будувати та регулювати суспільні відносини, спираючись переважно на державний примус та посилення заходів позаправового впливу. Основним джерелом

кримінального права в цей період виступала так звана революційна правосвідомість, що фактично передбачало домінування принципу доцільності над принципом законності. У межах такого підходу й визначалися дії чи бездіяльність, що розглядалися як злочинні. У зв'язку з цим в умовах панування теорії соціальних функцій права також набула поширення тенденція до відмови від особливої частини кримінального кодексу. Вважалося, що судді, керуючись революційною правосвідомістю і принципом доцільності, матимуть можливість розглядати справи виключно на основі загальної частини кримінального кодексу.

Так, у реаліях створення і розвитку радянської країни кримінально-правовий контроль за злочинністю ускладнювався формуванням системи, за якої в умовах загального поширення позаправового впливу утворювався прошарок, який був поставлений над законом.

Водночас усі найважливіші елементи радянської державної системи – партійні, владні інститути, правоохоронні органи, суд, прокуратура – так чи інакше брали участь у формуванні тоталітарного режиму, хоча особливе місце в цьому процесі займали органи безпеки – Державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем [2, с. 225]. Це, а також порядок формування правоохоронних органів, справляло суттєвий вплив на характер організації кримінально-правового контролю за злочинністю.

У Постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) «Про зміцнення й підняття авторитету органів юстиції» від 14 вересня 1921 р. зазначалося, що перехід до мирного будівництва потребував узгодження діяльності органів влади із законодавством. Місцевим органам юстиції було відведено особливе місце всієї структури державного апарату в боротьбі з незаконними діями та злочинами. Для цього передбачалося укомплектувати органи юстиції найкращими кадрами, найбільш досвідченими та надійними працівниками. Однак у документах радянських органів відзначалося, що навіть у середині 1920-х років кваліфікація суддів була дуже низькою через недовіданість губернських атестаційних комісій [3, арк. 29–31; 4, арк. 147–148]. Такий стан речей було виявлено в ході перевірок роботи судів і суддів, результатом якої став арешт 9 із 13 суддів міста Харкова за звинуваченнями у хабарництві [3, арк. 26].

Поряд з органами Державного політичного управління в Україні діяла ціла система

надзвичайних органів, хоч постанова ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. «Про введення в дію Кримінального кодексу УСРР» передбачала ліквідацію позасудових органів. Надзвичайними судовими органами були: Військова колегія Верховного трибуналу УСРР, надзвичайні сесії військових відділень ревтрибуналів, Особливе касаційне ухвалення у правах надзвичайних сесій окружних судів діяло у складі касаційної колегії з кримінальних справ Верховного суду УСРР. Також було створено надзвичайну сесію Верховного суду республіки, з якою тісно співпрацювали органи Державного політичного управління. Надзвичайні сесії розглядали справи про бандитизм та окремі контрреволюційні злочини. На діяльність надзвичайних сесій дія ряду статей Кримінально-процесуального кодексу УСРР не поширювалася. Так, пред'явлення обвинуваченому матеріалів слідства визнавалося необов'язковим, а питання про припинення слідства міг вирішити тільки прокурор [5, с. 237]. Ці обставини сприяли поширенню хабарництва, оскільки вирішення долі обвинуваченого могло фактично здійснюватися не виключно на підставі доведення вини.

Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. підтверджував демократичні принципи кримінального процесу, започатковані ще Судовою реформою 1864 р., а саме: змагальність, рівноправність сторін, право обвинуваченого на захист тощо. Важливим було положення про те, що позбавлення волі та взяття особи під варту може бути здійснено лише в зазначених у законі випадках та у визначеному законом порядку. Детально регламентувалася діяльність органів дізнання та попереднього слідства, проголошувалася публічність усіх судових засідань, за винятком випадків, які потребували збереження військової чи державної таємниці. Однак практика свідчила, що проголошені принципи кримінального процесу не завжди втілювалися в життя. Так, Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. не передбачав участі захисника в попередньому слідстві. Дія ряду його статей не поширювалася на справи, які розглядалися губернськими революційними трибуналами, зокрема, обвинувальний висновок не вручався, а лише оголошувався обвинуваченому під розписку за добу до початку судового процесу. Як і в середні віки, що влучно зазначає дослідник історії українського права П. Музиченко, царцею доказів стало власне зізнання в скоєнні злочину [6, с. 297].

Таким чином, кримінально-правовий контроль за злочинністю в сегменті приписів, що містилися в Кримінальному та Кри-

мінально-процесуальному кодексах 1922 р., свідчить не лише про появу можливостей ухвалення неправосудних вироків, а й про створення привабливої для широкого суспільного загалу, а насправді ілюзорної картини протидії злочинності.

У жовтні 1923 р. Кримінальний кодекс УСРР доповнила стаття про економічну контрреволюцію. За організацію збройних повстань, вторгнення на радянську територію, намагання захопити владу, насильно відірвати частину території від УСРР чи розірвати укладені нею договори, підбурення іноземної держави до вторгнення, сприяння міжнародній буржуазії в підривної діяльності, підбурення до масових безладів, протидію нормальній діяльності радянських установ та підприємств, участь у терористичних актах, диверсіях, шпигунстві, заклики до повалення радянської влади в умовах воєнного часу, самовільне повернення в УСРР після вигнання за її межі передбачалася смертна кара. Якщо на час прийняття Кримінального кодексу УСРР до розстрілу могли присудити тільки трибунали, то з квітня 1923 р. – Верховний суд УСРР та навіть губернські суди. Після прийняття загальносоюзної Конституції в 1924 р. було прийнято «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», зміст яких відображав необхідність посилення кримінальної репресії та уніфікації кримінально-правових норм як основи кримінально-правової політики в СРСР. Кримінальне законодавство України не тільки практикувало більш суворі санкції, але й розширювало різновиди та склади злочинів [5, с. 237]. Згідно з положенням про судострій УСРР від 1925 р. спеціальні суди визнавалися постійно діючими. Військові й військово-транспортні трибунали від самого початку були виведені з-під контролю Верховного суду УСРР.

Іншою ознакою орієнтації радянського керівництва на посилення репресивної діяльності була реорганізація сил спеціального призначення. У 1922 р. конвойна варта з Наркомюсту, а згодом і прикордонні частини були передані у відання Народного комісаріату внутрішніх справ, що означало практичне завершення процесу реформування військ Державного політичного управління напередодні утворення СРСР. Структурно це виглядало таким чином: а) внутрішні війська (частини й підрозділи, закріплені безпосередньо за органами Державного політичного управління); б) конвойна варта; в) прикордонна охорона. Загальна їх чисельність перевищувала 100 тис. осіб. Майже 30% з них дислокува-

лися в Україні. Від цього часу війська стали невід'ємною складовою частиною правоохоронного й репресивного державного механізму [7]. При цьому в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийнятих ЦВК СРСР у 1924 р., було застереження, що право прокурора на звільнення безпідставно заарештованих осіб не поширюється на тих, хто був заарештований органами Об'єднаного Державного Політичного Управління [8, с. 13].

Як зазначає В.Т. Окіпнюк, особливе місце серед спеціалізованих органів посідали війська Державного політичного управління – Об'єднаного Державного Політичного Управління. Впродовж 1922 р. вони були позбавлені функцій щодо охорони залізничних споруд, транспортних засобів і вантажів, промислових підприємств. Відповідно до постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 3 січня 1923 р. до складу військ Державного політичного управління було введено корпус конвойної варти, на який покладалася завдання з охорони місць позбавлення волі та конвоювання заарештованих і ув'язнених.

У листопаді 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління СРСР. У положенні про Об'єднане Державне Політичне Управління зазначалося, що органи держбезпеки діють на основі постанови ВЦВК від 6 лютого і 16 жовтня 1922 р., а також постанови президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1923 р. [9, с. 9–12]. Нагляд за законністю дій Об'єднаного Державного Політичного Управління було покладено на прокурора Верховного Суду СРСР. Згідно з положенням про Об'єднане Державне Політичне Управління в його розпорядженні знаходились особливі війська чисельністю, встановленою Радою Праці й Оборони Союзу РСР. З цього часу розпочалася принципова реорганізація органів державної безпеки та внутрішніх справ, процес створення загальносоюзної охоронно-каральної системи з жорстким централізованим управлінням, важлива роль в якій відводилася внутрішнім і прикордонним військам. Першим нормативно-правовим документом, що оприлюднив їхні функції та завдання, став «Статут спеціальної служби військ Об'єднаного Державного Політичного Управління» (1924 р.) [7, с. 16].

Співробітники Державного політичного управління збирали й направляли державним установам потрібну інформацію, вели агентурний нагляд за політичними противниками і підозрілими особами, групами і організаціями як на території країни, так і за кордоном; видавали дозвіл на виїзд за

кордон і в'їзд у країну; висилали за межі держави «неблагонадійних» іноземних громадян; здійснювали перегляд поштово-телеграфної й іншої кореспонденції; придушували за допомогою військ Державного політичного управління збройні контрреволюційні виступи; здійснювали дізнання і направляли справи про розкриті злочинні дії для слухання в судові органи і реєстрували осіб, виявлених і підозрюваних у злочинах, «неблагонадійний» персонал державних установ, промислових підприємств, командний і адміністративно-господарський склад Червоної Армії; проводили статистичне й аналітичне розроблення накопичених матеріалів [10, арк.14–15].

Заходи у сфері реформування правоохоронних органів, посилення кримінальної репресії і, головним чином, економічні перетворення більшовицької влади сприяли зміні якісної структури злочинів та їхніх кількісних характеристик, що зумовлювало заходи кримінально-правового контролю за злочинністю.

Особливістю кримінально-правового контролю в Україні в перші роки функціонування радянської влади було те, що особи, групи осіб, що існували як організовані злочинні угруповання, поділялися більшовицьким режимом, в особі їхніх правоохоронних органів, на «політичний» і «кримінальний бандитизм». Де-факто, особи чи групи осіб, котрі виступали за відновлення статусу своєї державності проти радянських окупаційних сил, зазнавали позасудових і судових репресій ще жорстокіших, ніж відвертий криміногенний елемент. Бачимо реальну суперечність між агресором, завойовником, окупантом, який з погляду міжнародного права уже є злочинцем, і народом іншої країни чи його частиною, котра протидіє злочинцю. Проте норми радянського права, що містилися у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві 1922 р., Кримінальному кодексі 1927 р., часто вступаючи в суперечність із міжнародними, перетворювали борців за визволення Батьківщини на їхній антипод – відвертих злочинців. З погляду кримінального права сучасності, а також існуючої правової доктрини, «політичні злочинці» діяли в умовах крайньої необхідності. Національним законодавством, а саме Законом «Про правовий статус і пам'ять борців за незалежність України у XX столітті» від 9 квітня 2015 р., вони визнані борцями за незалежність України. Отже, статистика кримінально-правового контролю, що подавалася радянською пропагандистською машиною, не відповідала реальній картині рівня злочинності.

Висновки

Таким чином, контроль за злочинністю в Україні протягом 1920-х рр. визначався змінами законодавства, зумовленими переходом від ухвалення судових рішень на основі так званої революційної правосвідомості до судочинства за принципом революційної законності та пов'язувався із формуванням та розвитком радянського праворозуміння, на яке чинили вплив події Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни (IV Гаазька конвенція) від 18.10.1907 р. (укр., рос.) (витяг). URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222.
2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В. Архієрейський та ін.; відповід. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.
3. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1907. Переписка с губкомами КП/б/У, Всеукраїнським Центральним Исполнительным Комитетом о рассмотрении дел губернскими судами, помиловании осужденных и др. вопросам, 2.02.1924–29.12.1924. 51 арк.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2099. Выписки из протоколов заседаний Политбюро

ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом юстиции УССР, Верховным судом УССР, партийными и советскими организациями по вопросам работы органов юстиции, рассмотрении заявлений граждан по обвинительным заключениям, связанным с нарушением советской законности, 2.01.1925–9.01.1926. 275 арк.

5. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д.В. Архієрейський та ін.; відповід. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.

6. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Знання, 2001. 429 с.

7. Бородич Л.В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917 – 1941 рр.: (історико-правовий аспект): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 164 с.

8. Абраменко Л.М., Амонс А.І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ: Істина, 2006. 376 с.

9. Основные положения и права Объединенного государственного политического управления СССР. Москва: ОГПУ, 1926. 124 с.

10. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 742. Листування з Державним політичним управлінням УССР про видачу пропусків іноземним підданям для виїзду на батьківщину, 21.03.1923–5.12.1923. 59 арк.

Serhii Sabluk. Features of the organization of criminal law control over crime in the context of law enforcement reform of the first half of the 1920s

The article emphasized that the need for codification of legislation in the Ukrainian SSR was, among other things, necessitated by the generalization of the experience of its formation in the previous period and, accordingly, the systematization of legal norms in order to eliminate the identified contradictions and gaps in the legislation. It has been determined that crime control in Ukraine during the 1920s was associated with planting in the conquered Ukrainian territories the law-making and law-enforcement practices of the Russian Federation. The Soviet legal system in Ukraine was based on the ideologues developed by the Bolsheviks, which formed the basis of the relevant bills. Their content was significantly influenced by the widespread use of violence against political opponents, which took place in the internal provinces of Russia, first of all, turning into a fierce civil confrontation. It has been found that criminal control over crime in the segment of the injunctions contained in the Criminal and Criminal Procedure Codes of 1922 indicates not only the emergence of opportunities for the adoption of unjust sentences, but also the creation of an attractive to the general public, but, in fact, the illusory picture of countering crime. It was pointed out that the peculiarity of criminal control in Ukraine in the early years of the Soviet rule was that persons, groups of persons who existed as organized criminal groups were divided by the Bolshevik regime, represented by their law enforcement agencies, into "political" and "criminal banditry". In fact, individuals or groups who advocated the restoration of their statehood against the Soviet occupation forces were subjected to extra-judicial and judicial repression even more severely than the outspoken criminogenic element. It is concluded that the control of crime in Ukraine during the 1920s was determined by changes in the legislation, caused by the transition from adjudication on the basis of the so-called revolutionary justice to the judiciary on the principle of revolutionary legality, and associated with the formation and development of the Soviet legal system influenced the events of the First World War and the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Key words: crime, law enforcement, law enforcement, tribunals, state mechanism.